

dr Małgorzata Kurianowicz

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Porównawczego i Stosowanego

tel. (85) 745 74 50

e-mail: m.kurianowicz@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7493-7523>

CERKIEWNOSŁOWIAŃSKA WERSJA SŁOWNIKA POLSKIEJ TERMINOLOGII PRAWOSŁAWNEJ¹. ZASADY GRAFICZNO-ORTOGRAFICZNE

ABSTRAKT

Celem artykułu jest prezentacja podstawowych norm graficzno-ortograficznych przyjętych przy zapisie cerkiewnosłowiańskich ekwiwalentów haseł zarejestrowanych w „Słowniku polskiej terminologii prawosławnej”, realizowanego w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017-2022 (konkurs I/2016, moduł Dziedzictwo narodowe, wniosek 11H 16 0083 84, wnioskodawca: Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku), i jednocześnie ujednoczenie ich pisowni. Analiza cerkiewnosłowiańskich słowników wykazała dużą różnorodność w sposobie zapisu tych samych haseł, stąd próba normalizacji tej kwestii. Ostateczny ich kształt jest efektem krytycznego przeglądu cerkiewnosłowiańskich słowników oraz norm pisarskich przyjętych w gramatykach języka cerkiewnosłowiańskiego.

Słowa kluczowe: współczesny język cerkiewnosłowiański, norma ortograficzna, prawosławie, słownik, terminologia, język religijny

ABSTRACT

CHURCH SLAVONIC VERSION OF THE ‘DICTIONARY OF POLISH ORTHODOX TERMINOLOGY’. GRAPHICAL SYSTEM AND SPELLING RULES

The article tries to present the main graphical system and spelling rules adopted to write the Church Slavonic equivalents registered in the ‘Dictionary of Polish Orthodox Terminology’, an implementation of the grant of the National Programme for the Development of

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022, nr projektu 0083/NPRH5/H11/84/2017.

Humanities (Module: National Heritage, I / 2016), and to standardize their spelling. Analysis of Church Slavonic dictionaries showed a large graphical system diversity for the same entries, so the article is also an attempt to normalize this issue. Their final shape is the result of a critical review of Church Slavonic dictionaries and the writing norms included in grammars of the Church Slavonic language.

Key words: New Church Slavonic language, spelling norm, Orthodoxy, dictionary, religious language

1. *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*

Słownik polskiej terminologii prawosławnej to projekt badawczy realizowany przez grupę polskich badaczy w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022 (konkurs I/2016, moduł Dziedzictwo narodowe, wniosek 11H 16 0083 84, wnioskodawca: Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku). Jego celem jest systematyzacja języka teologii prawosławnej w Polsce poprzez stworzenie i opublikowanie normatywnego słownika polskiej terminologii prawosławnej – narzędzia przydatnego dla teologów, tłumaczy, naukowców i innych osób zainteresowanych tematyką związaną z Kościołem prawosławnym, publikujących i wypowiadających się w języku polskim. *Słownik* przewiduje ponad 3400 haseł polskojęzycznych². Struktura hasłowa obejmuje 10 elementów: 1. Wyraz hasłowy, 2. Wymowa, 3. Warianty wyrazu hasłowego, 4. Odpowiedniki obcojęzyczne, 5. Kwalifikator, 6. Definicja, 7. Skrót, 8. Połączenia wyrazowe, 9. Synonimy, 10. Uwagi poprawnościowe³.

Hasła polskojęzyczne opatrzone zostaną trzema indeksami w języku angielskim, greckim i cerkiewnosłowiańskim. W sytuacji nieodnalezienia (nieistnienia) odpowiednika lub odpowiedników istnieje możliwość ich pominięcia, tj. hasło polskie pozostanie bez odpowiednika. Trzy alfabetyczne indeksy odpowiedników pojawiają się na końcu słownika zarówno papierowego, jak i elektronicznego wraz z podaniem stron występowania (w wersji papierowej). W wersji elektronicznej kliknięcie w odpowiednik z indeksu przeprowadzi drogą hiperłącza do hasła lub haseł, w których ten odpowiednik się pojawia.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie podstawowych zasad, którymi

² Wykaz wybranych podstawowych źródeł, które posłużyły jako baza dla *Słownika* oraz zasady ich doboru omawiane są w artykule autorstwa J. Charkiewicza, zob. J. Charkiewicz, *Opracowanie listy źródeł „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, „Elpis” 2020, t. 20, s. 181–186.

³ K. Czarnecka, M. Ławreszuk, W. Przyczyna, „*Słownik polskiej terminologii prawosławnej*” – struktura artykułu hasłowego, „Elpis” 2018, t. 20, s. 221–230.

autorzy *Słownika* kierują się przy zapisie cerkiewnosłowiańskich ekwiwalentów, jak też stanowi próbę ujednoczenia zastanej w słownikach graficzno-ortograficznej różnorodności pisowni poszczególnych haseł.

2. Pojęcie język *staro-cerkiewno-słowiański* i *cerkiewnosłowiański*

Język cerkiewnosłowiański (inaczej: współczesny język cerkiewnosłowiański, cerkiewnosłowiański okresu nowożytnego, nowo-cerkiewno-słowiański) to język współcześnie używany w prawosławnej liturgii słowiańskich Cerkwi (również niektórych rzymskokatolickich) i jednocześnie język przekładów drukowanych ksiąg cerkiewnych, powstałych po drugiej połowie XVII w. Został on ukształtowany na podstawie ruskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego, zreformowany za czasów rosyjskiego patriarchy Nikona w XVII w. i utrwalony w tzw. Biblii Elżbietańskiej z 1751 r. Język cerkiewnosłowiański okresu nowożytnego stanowi ostatni etap w rozwoju języka staro-cerkiewno-słowiańskiego – języka tekstów tzw. kanonu (X–XI w.). Współczesny język cerkiewnosłowiański w dużym stopniu różni się od języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i w pewnym – od cerkiewnosłowiańskiego języka XI–XVII w.⁴

3. Źródła słownikowe

Za bazowe źródła cerkiewnosłowiańskie zespół uznał następujące pozycje:

1. Г. Дьяченко, св., *Полный церковно-славянский словарь*, Москва 2001,
2. ks. dr A. Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996,
3. *Большой словарь церковнославянского языка Нового времени. Том I (А-Б)*, А.Г. Кравецкий (ред.), Москва 2016, wersja online: <https://β.церковнославянский.онлайн/#!/словарь/статьи>; *Большой словарь церковнославянского языка Нового времени. Том II/В*, А.Г. Кравецкий (ред.), Москва 2019, wersja online: <https://β.церковнославянский.онлайн/#!/словарь/статьи>
4. Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego, wersja online: <http://ruscorpora.ru/new/search-orthlib.html>

⁴ Zob. M. Kondratiuk, *Jeszcze w sprawie terminów: prasłowiański, starocerkiewno-słowiański, cerkiewno-słowiański...*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2008, t. 8, s. 155–160; K. Czarnecka, M. Ławreszuk, W. Przyczyna, „*Słownik polskiej terminologii...*”, s. 224.

5. H. Fediukina, *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski*, Warszawa 2014.

Przyczynkiem do wyodrębnienia ortograficzno-graficznych zasad zapisu cerkiewnosłowiańskich haseł, a tym samym powstania niniejszego artykułu, posłużyła zastana w słownikach różnorodność ich zapisu (por. tabela niżej). W założeniach projektowych główne źródło, z którego miały być wypisywane cerkiewnosłowiańskie indeksy, stanowił słownik autorstwa Г. Дьяченко. Jednak analiza hasłowa wykazała, iż od strony graficzno-ortograficznej słownik ten nie stanowi dobrego normatywnego wzorca (np. błędne zapisy н na miejscu і/ї, zawężenie użycia greckich liter ψ, ς, niekonsekwentne użycia wariantów л/л̣, pomyłki w akcentologii). Dlatego decyzja o tym, jak graficznie powinno wyglądać hasło słownikowe, jest wynikiem krytycznego przeglądu wymienionych słowników oraz dodatkowo norm pisarskich ujętych w gramatykach języka cerkiewnosłowiańskiego (wykaz w bibliografii).

Г. Дьяченко 2001	А. Znosko 1996	А.Г. Кравецкий 2016–2019
сѢНХА́РЬ	сѢ́ХА́РЬ	сѢ́ХА́РЬ
КАНО́ННИКЪ / КАНО́ННИКЪ	КАНО́ННИКЪ	КАНО́ННИКЪ
ПАСХА́ЛІА	ПАСХА́ЛІА	ПАСХА́ЛІА
КАДѢ́ЦМА	КАДѢ́ЦМА	КАДѢ́ЦМА
КННОВІ́А	КѢ́ННОВІ́А	КѢ́ННОВІ́А
ОБЛАЧЕ́НІЕ	ѠБЛАЧЕ́НІЕ	ѠБЛАЧЕ́НІЕ
КОЛѢ́ВО	КО́ЛНВО / КОЛѢ́ВО	КО́ЛѢВО
ЉѢ́ТОСЪ	ЉѢ́ТѠСЪ	ЉѢ́ТОСЪ
ПСАЛТѢ́РЬ	ѲСАЛТѢ́РЬ / ѲСАЛТѢ́РЬ	ѲСАЛТѢ́РЬ
ЦА́РЕКІА ВРАТѢ́А	ЦѢ́РЕКАА ВРАТѢ́А	ЦѢ́РЕКАА ВРАТѢ́А

użycie potwierdzone jest etymologicznie, np. *κλήρονομος* ‘dzwon zwiastujący’, *πίστευα* ‘wiara’, *νοητήριον* ‘rekolacje’, *ἁμαρτία* ‘grzech’, *καθάρω* ‘niedziela’.

ο/ ο/ ω

Dźwięk [o] wyrażany jest za pomocą trzech alografów: o zwykle, wąskie (omikron) używane jest w środku i na końcu wyrazów, np. *κηνωβία* ‘cenobia’, *ἀποστόλων* ‘apostoł’, *βυροβόδιον* ‘bogorodziczen’, *νόβων* ‘nowy’, *δένδρον* ‘drzewo’, *νέβον* ‘niebo’, *βίνον* ‘wino’; o (szerokie) najczęściej w nagłosie, np. *ὄψις* ‘ojciec’, *ὄψα* ‘ołtarz’, *ὀκτοίχη* ‘oktoich’, *ὄγνη* ‘ogień’ (wyjątek stanowi hasło *ἰορδάνης* ‘jordan’) oraz w złożeniach, np. *παιόψις* ‘praojciec’, *βυροβόδιον* ‘Boży Rodziciele’; ω (omega) ma zastosowanie w złożeniach po przedrostkach *ω-* i *ωβ-*, np. *ωβουθενία* ‘przebóstwienie’, *ωβουθενία* ‘pokropienie’, *ωβουθενία* ‘odnowienie’, *πρεβουθενία* ‘uprzednio poświęcony’, w dopełniaczu l.p., np. *κανώνων* *βιβλίου* *ζαβέτα* ‘kanon Starego Testamentu’, *κανώνων* *νόβων* *ζαβέτα* ‘kanon Nowego Testamentu’, oraz l. mn. *δωδεκάστοιχον* *ἀποστόλων* ‘dwunastu apostołów’, w słowach o greckiej proveniencji z omega w zapisie, np. *κανώνων* (gr. *κανώνων*) ‘kanon’, *κοινωνικόν* (gr. *κοινωνικόν*) ‘werset eucharystyczny’, *χιτώνων* (gr. *χιτώνων*) ‘chiton’, *ἀντιδώρον* (gr. *ἀντιδώρον*) ‘antydor’, *ἱκόνων* (gr. *εἰκόνων*) ‘ikona’. Wyjątek stanowi hasło *σάββατον* (gr. *Σάββατον*) ‘sobota’, którego grecki odpowiednik nie zawiera omegi, zapisywane tak ze względu na tradycję.

ⲗ/ ⲓⲁ

Dwa warianty graficzne *ⲓⲁ* oraz *ⲗ* wymawiane są jak dźwięk [ja]. Nagłosowe miejsce w wyrazie przypada znakowi *ⲓⲁ*, np. *ἰβλένιη* ‘objawienie’, *ἰβουθ* ‘gniew’, śródgłosowe i wygłosowe – znakowi *ⲗ*, np. *ποκαλίη* ‘pokajanie’, *πρωτοεπιμένικον* ‘arcykapłan’, *μάντια* ‘mantia’, *καθάρω* ‘niedziela’. Wyjątek stanowi leksem (oraz od niego pochodne), którego zapis uzależniony jest od znaczenia: *ἰβουθ* oznacza ‘narząd mowy, język’, ‘mowa’, a *ἰβουθ* – ‘naród’, ‘poganie’, *ἰβουθ* ‘poganin’. W wygłosie haseł o greckiej proveniencji przed *ι* zamiast alografu *ⲗ* pisany jest znak graficzny *ⲓⲁ* z zachowaniem wymowy [ja], np. *ἐπιτύμια* ‘epitymia’, *ἀλληλούϊα* ‘allelujarion’, *κηνωβίαρχος* ‘cenobiarcha’, ale słowiańskie *μαῖτη* *βούβη* ‘Matka Boża’, *τριώδιον* *νότου* ‘triodion nutowy’.

ου/ ⲩ

Dźwięk [u] został oddany za pomocą dwóch znaków używanych w zależności od pozycji: digrafu *ου* w nagłosie, np. *ουδιδυμ* ‘nauczyciel’, *ουμνηνία* ‘serdeczna skrucha’, *ουτρην* ‘jutrznia’, oraz ligatury *ⲩ* w śródgłosie i w wygłosie, np. *μδϣ* ‘mąż’, *κδϣ* ‘kukulion’, *βδϣ* ‘duży pokrowiec, wozduch’, *ἀλληλούϊα* ‘alleluja’.

з/ ѕ

W większości przypadków dźwięk [z] oddawany jest za pomocą grafemu з, np. *зачѣборъ* ‘anachoretyzm’, *зачіало* ‘lekcja’, *прѣзаникъ* ‘święto’, *завѣла* ‘zasłona ołtarza’, *знамѣнный рипѣвъ* ‘śpiew neumatyczny’, *безпрѣлѣтїе* ‘beznamiętność’.

Litera ѕ została wykorzystana do zapisu tylko kilku hasel¹¹, np. *ѕвѣзда* ‘gwiazda’, *ѕло* ‘zło’, *ѕмѣи* ‘wąż’, a także pochodnych od nich, np. *ѕвѣздаица* ‘gwiazda, asterysk’, *ѕловѣрїе* ‘herezja’.

ф/ ϑ

Obie litery zostały wprowadzone do alfabetu cerkiewnosłowiańskiego w celu oddania greckich liter φ (phi/fert) i θ (thita/fita) w wyrazach niesłowiańskich. Znak φ odzwierciedlony został przez ф, np. *фелѡнь* (gr. φελώνιον) ‘feloń’, *ѡμοфоръ* (gr. ѡμοφόριον) ‘omofor’, *анѣфора* (gr. ἀναφορά) ‘anafora’, zaś θ przez ϑ, np. *анѣрема* (gr. ἀνάθεμα) ‘anatema, ekskomunika’. Alografy ф i ϑ, wymawiane są, tak jak we współczesnym języku greckim, jednakowo – jako [f].

Stosowanie wariantywnych kształtów liter dla jednego dźwięku, stawianie znaków akcentowych i przydechowych – to efekt tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego¹². Grecyzacja zaakcentowana została również poprzez ponowne, nieco szersze, wykorzystanie liter alfabetu greckiego ξ (ksi), np. *ѡξїоръ* (gr. ᾠξιος) ‘aksios’, *ψ* (psi), np. *ψаломъ* (gr. ψαλμός) ‘psalm’, *ψалтїрь* (gr. ψαλτήριον) ‘psalterz’, *апокѣлїица* (gr. ἀποκάλυψις) ‘apokalipsa’, *ѵ* (ypsilon/iżica) wymawiane jako [i] lub [v], por. niżej oraz ϑ (theta/fita), por. wyżej.

н/ ѣ/ ѵ/

Wariantywność graficzna dla dźwięku [i] realizowana jest w *Słowniku* za pomocą następujących alografów: н, ѣ (i), ѵ (ѣ, ѵ, ѵ). Grafem н występuje przed spółgłoskami, np. *камнѣвка* ‘kamiławka’, *монѣхнѣ* ‘mniszka’, *пѣлицѣ* ‘palica’, *сѣлѣбнѣ* ‘służebnik’, *сѣлѣбнѣ* ‘kapłan’. Znak ѣ – przed samogłoskami oraz przed н, np. *рѣкоположенїе* ‘chirotonia’, *сѣлѣбнѣ* ‘doksologia’, *сѣлѣбнѣ* ‘Stary Testament’, *сѣлѣбнѣ* ‘eksonarteks’. ѣ pisane jest również przed spółgłoskami w słowach zapożyczonych z języka greckiego na miejscu greckiej litery і oraz dyftongów ει, οι, np. *хїтѡнъ* (gr. χιτών), ‘chiton’ *паремїѣ* (gr. παροιμία) ‘paremia’, *сѣлѣбнѣ* (gr. σκούφια) ‘skufia’.

¹¹ We wcześniejszych tekstach cerkiewnosłowiańskich alograf ѕ wykorzystywany był przede wszystkim do oznaczenia cyfry 6. Począwszy od XIV w., wraz z reformą języka cerkiewnosłowiańskiego, jego dystrybucja została poszerzona do zapisu siedmiu leksemów i wyrazów od nich pochodnych: *ѕвѣръ*, *ѕвѣзда*, *ѕѣлїе*, *ѕлѣкъ*, *ѕло*, *ѕмѣи*, *ѕѣлѡ*, zob. Б.А. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Москва 2002, с. 306.

¹² M. Wronkowska-Dmitrowa, *Triod kwietny z krakowskiej oficyny Szwaipolta Fiola (1491 r.)*. Studium filologiczno-językowe pierwszego cyrylickiego triodu drukowanego, Bydgoszcz 2010, s. 69.

Wariant litery i bez kropek (i) pisany jest w wygłosie np. ἴκοςz (gr. oikos) ‘ikos’, ἰλιτωνz (gr. εἰλητόν) ‘iliton’, ἰκωνz (gr. εἰκών) ‘ikona’, ἱερέz (gr. ἱερεύς, ἱερέας) ‘kapłan’ oraz w śródgłosie wyrazów o greckiej proveniencji pod akcentem, np. πατερικόςz (gr. πατερικόν) ‘pateryk’, στίχz (gr. στίχος) ‘stich’, κῆνοβια (gr. κοινόβιον) ‘cenobia’.

Hasło κῆνδ ‘winogrona, wino’ (dat. sg. κῆνδ) i pochodne od niego κῆνοργάμz ‘winorośl’ otrzymują zapis z ĩ, aby uniknąć homonimiczności z formą κῆνδ (nom. sg.) ‘przyczyna, wina, pretekst’. Grafem ĩ pozwala również na rozróżnienie słowiańskiego homonimu мѣрz ‘pokój, spokój, zgoda’ oraz мѣрz ‘świat, wszechświat, ludzie’.

v (ǃ, ǃ́, ǃ̣)

Grecki epsilon (iżica) wykorzystywany jest wyłącznie w słowach o greckiej proveniencji (albo zapożyczonych z innych języków poprzez grekę) i reprezentuje [i] w sytuacji, gdy występuje nad nim dowolny znak diakrytyczny (podwójny gravis ǃ, akcent ǃ́, przydech ǃ̣), np. ἰλιτωνz (gr. εἰλητόν) ‘iliton’, ἰνῶδaz (gr. σύνδοος) ‘synod’, κόλλιβο (gr. κόλλιβα) ‘koliwo’, ἰμβόλaz (gr. σύμβολον) ‘symbol’, μῆροφόριμz (gr. μυροφόρος) ‘mirofora, niewiasta niosąca wonności’, мѣро (gr.) ‘miro’, ὑποεργάμz (gr. ὑπόστασις), a w zapisie bez znaku nadliterowego, na miejscu greckich dyftongów αυ, ευ – jako [v], np. εὐαγγελίε (gr. εὐαγγέλιον) ‘ewangeliarz’, εὐαγγελίστaz (gr. εὐαγγελιστής) ‘ewangelista’, λάμz (gr. λάμz) ‘ławra’.

Użycie wielkiej i małej litery

Hasła cerkiewnosłowiańskie rejestrowane w *Słowniku polskiej terminologii prawosławnej* zapisane zostaną zgodnie z zasadami określonymi przez postanowienia Synodu¹³ dotyczącymi użycia dużej litery. Zgodnie z nimi w języku cerkiewnosłowiańskim wielką literą powinien być pisany pierwszy wyraz rozpoczynający zdanie (takich sytuacji *Słownik* nie rejestruje). Nazwy osobowe oraz nazwy geograficzne pisane były małą literą. W takich przypadkach w języku cerkiewnosłowiańskim funkcję wielkiej litery częściowo pełnił znak tytła, np. słowa typu Bóg, Jezus, Zbawiciel, Bogarodzica, Cerkiw pisane były małą literą pod tytułem. Wprawdzie współczesne wydania tekstów cerkiewnosłowiańskich wykazują często odstępstwa od tej zasady, np. słownik autorstwa ks. A. Znoski regularnie wprowadza wielką literę w nazwach własnych i geograficznych zarówno bez tytła, jak i pod tytułem, zgodnie z zasadami języków nowożytnych

¹³ Uchwały z dnia 27 listopada 1887 r., 19/24 lutego 1888 r. oraz 29/31 marca 1888 r. Д.Д. Соколов, *Справочная книжка по церковно-славянскому правописанию*, Санкт-Петербург 1907, s. 7; А.Г. Кравецкий, А.А. Плетнева, *История церковнославянского языка в России (конец XIX–XX в.)*, Москва 2001, s. 76.

(polskiego czy też rosyjskiego). Autorzy *Słownika polskiej terminologii prawosławnej* przyjmują zasadę pisania nazw osobowych i geograficznych małą literą pod tytułem i wielką – w przypadku braku tytuła, por. *бѣ́зъ* – *Бѣ́зъ* 'Bóg', *гдѣ́* – *Гдѣ́* 'Pan'.

5. Zakończenie

Przedstawione w artykule zasady graficzno-ortograficznego zapisu cerkiewnosłowiańskich indeksów stanowią przede wszystkim swoistą instrukcję dla zespołu autorskiego zajmującego się ich wpisywaniem oraz w pewnym stopniu próbę normalizacji cerkiewnosłowiańskich reguł pisarskich. Autorzy zdają sobie sprawę, że w trakcie prac mogą pojawić się nieprzewidziane problemy, których rozwiązanie i omówienie znajdzie odzwierciedlenie we wstępie do *Słownika*.

Bibliografia

- Bol'šoj slovar' cerkovnoslavânskogo âzyka Novogo vremeni*, A.G. Kraveckij, A.A. Pletneva (red.), t. 1. A–B, Moskva 2016, [online], <https://β.cerkovnoslavânskij.onlajn/#!/slovar'/stat'i>, [dostęp: 30.08.2020]. (<https://β.церковнославянскій.онлайн/#!/словарь/статьи>).
- Bol'šoj slovar' cerkovnoslavânskogo âzyka Novogo vremeni*, A.G. Kraveckij, A.A. Pletneva (red.), t. II/V, Moskva 2019, [online], <https://β.cerkovnoslavânskij.onlajn/#!/slovar'/stat'>, [dostęp: 30.08.2020]. (<https://β.церковнославянскій.онлайн/#!/словарь/статьи>).
- Charkiewicz J., *Opracowanie listy źródeł „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, „Elpis” 2020, t. 20, s. 181–186.
- Czarnecka K., Ławreszuk M., Przychyna W., *„Słownik polskiej terminologii prawosławnej” – struktura artykułu hasłowego*, „Elpis” 2018, t. 20, s. 221–230.
- Fediukina H., *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski*, Warszawa 2014.
- Kondratiuk M., *Jeszcze w sprawie terminów: prasłowiański, starocerkiewno-słowiański, cerkiewno-słowiański...*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2008, t. 8, s. 155–160.
- Moszyński L., *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 2012.
- Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego, [online], <http://ruscorpora.ru/new/search-orthlib.html>, [dostęp: 30.08.2020].
- Wronkowska-Dmitrowa M., *Triod kwietny z krakowskiej oficyny Szwajpolda Fiola (1491 r.). Studium filologiczno-językowe pierwszego cyrylicznego triodu drukowanego*, Bydgoszcz 2010.
- Znosko A., ks. dr, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996.
- Vorob'eva A.G., *Učebnik cerkovnoslavânskogo âzyka*, Moskva 2008.

- D'áčenko G., sv., *Polnyj cerkovno-slavânskij slovar'*, Moskva 2001.
- Kraveckij A.G., Pletneva A.A., *Istoriâcerkovnoslavânskogo âzyka v Rossii (konec XIX–XX v.)*, Moskva 2001.
- Kraveckij A.G., *Materialy diskussii ob upotreblenii propisnyh bukv v knigah cerkovnoj pečati (1876-1892)*, „Trudy Instituta ruskogo âzyka im. V.V. Vinogradova. Lingvističeskoe istočnikovedenie i istoriâ ruskogo âzyka 2014-2015” 2015, Vyp. 5, s. 149–185.
- Marševa L., *Očerk cerkovnoslavânskoj orfografii. Dubletnye bukvy*, [online], <http://www.pravoslavie.ru/32154.html>, [dostęp: 31.08.2020].
- Marševa L., *Orfografiâ cerkovnoslavânskogo âzyka. Teoretičeskij očerk. Upražneniâ*, Moskva 2009, [online], <http://www.pravoslavie.ru/33206.html>, [dostęp: 29.08.2020].
- Pletneva A.A., Kraveckij A.G., *Cerkovnoslavânskij âzyk*, Moskva 2001.
- Redakcionno-izdatel'skoe oformlenie cerkovnyh pečatnyh izdanij: spravočnik avtora i izdatelâ*, Moskva 2015.
- Svirelin A., protoierej, *Cerkovnoslavânskij slovar' dlâ tolkovogočteniâ Svâtogo Evaneliâ, Časoslova, Psaltiri, Oktoiha (učebnyh) i drugih bogoslužebnyh knig*, Sankt-Peterburg 2016.
- Sokolov D.D., *Spravočnaâ knižka po cerkovno-slavânskomu pravopisaniiu*, Sankt-Peterburg 1907.
- Stul'cev A.G., *Cerkovnoslavânskij âzyk. Učebnoe posobie*, Rostov-na-Donu 2013.
- Uspenskij B.A., *Istoriâ ruskogo litereturnogo âzyka (XI–XVII vv.)*, Moskva 2002.
- Šmelev A.D., *Propisnye bukvy v svetskoj i cerkovnoj pečati*, „Sretenskij sbornik” 2017, № 7–8, s. 698–734.